

Рысунак 3.12. – Акцыянальна-аб'ектны непераўтваральны тып: прадуктыўнасць мадэлей

У якасці кампенсаторных кампанентаў (дадатак Г.5) выступаюць: данатыў (33 %), спосаб (24 %), аб'ектыў (15 %), фінітыў (13 %), адрасат (10 %), пацыентыў (5 %).

3.7 Акцыянальна-аб'ектны пераўтваральны

Эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад адносін дзеяння да аб'екта і суб'екта, а таксама ад сферы яго праяўлення. У рэалізацыі семантыкі актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння надзвычай важную ролю адыгрывае аб'ект уздзеяння, які з'яўляецца элементам працэсуальнай прэдыкацыі і называе ўдзельніка сітуацыі, на якога накіравана пераўтваральнае ўздзеянне ў фізічнай і сацыяльнай сферах: *Людміла ў горад паедзе. Цябе – на яе месца* (А. Дудараў); *Нельга так. Чалавека адразу на будаўніцтва. А ён быў конюхам* (А. Дудараў). Падобныя эліптычныя сказы рэалізуюцца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – пацыентыў – лакатыў**. Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння выступае пацыентыў.

Мадэль эліптычнага сказа часам уключае **агенса – прэдыкат – крэатыў – спосаб**: *Эканомія і беражлівасць – агульнымі намаганнямі* («Настаўнік»). Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння выступае спосаб.

Эліптычныя сказы з семантыкай актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння сустракаюцца ў беларускай мове не часта. Гэта тлумачыцца тым, што для рэалізацыі названага значэння патрабуецца значная колькасць кампанентаў. У падобных сказах паказчыкам семантыкі выступае аб'ект пераўтваральнага ўздзеяння: *Партызаны – дзве буйныя дыверсіі. Гэта вайна...* (М. Матукоўскі). Мадэль падобных эліптычных сказаў уключае наступныя кампаненты: **агенса – прэдыкат – аб'ектыў**. Семантычная ёмістасць падобных сказаў тлумачыцца экспліцытным спосабам выражэння часткі састаўнога дзеяслоўнага выказніка, што значна абмяжоўвае кола лексем, здольных запаўняць незамешчаную сінтаксічную пазіцыю.

Замест лакатыва ў падобных сказах можа ўжывацца спосаб, які ўказвае на характар ажыццяўлення дзеяння. Мадэль эліптычнага сказа будзе ўключаць кампаненты: **агенса (імпл.) – прэдыкат – пацыентыў – спосаб**: *Атрутаю іх трэба. І лягчэй браць, і душа не гэтак схварэе* (В. Карамзаў); *Яшчэ што-небудзь такое зробіш, і я цябе – без трыбунала... Сам!* (А. Дударэў). Указанне на аб'ект уздзеяння дазваляе адназначна кваліфікаваць семантыку эліптычнай канструкцыі.

Семантыка пераўтваральнага ўздзеяння рэалізуецца ў мадэлі **агенса (ка-агенса) – прэдыкат – бенефіцыянт – лакатыў**: *На лаўках спаць цесна. Мы вам – у баковачцы* (І. Мележ). Паказчыкам семантыкі пераўтваральнага ўздзеяння выступае бенефіцыент.

Калі ўздзеянне накіравана на неадушаўлены аб'ект, то мадэль будзе наступная: **агенса – прэдыкат – аб'ектыў – спосаб**: *Здымкі веерам! Загалоўкі клішыраваныя, падзагалюкі – наборам! Тэкст – восьмым паўтлустым* (А. Петрашкевіч); *Бач, як яно гарыць. Трэба вадою* (А. Жук); *Новыя нарматыўныя дакументы – апэратыўна на старонках «Настаўніцкай»* («Настаўніцкая газета»).

Семантыка актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння можа рэалізавацца і ў мадэлі **агенса – прэдыкат – пацыентыў – тэмпаратыў**: *Вось я зараз цябе!..* (А. Дзялендзік).

Пераўтваральнае ўздзеянне можа быць накіравана на суб'ект. У такім выпадку асноўным паказчыкам семантыкі выступае інструмент дзеяння, а мадэль сказа ўключае **агенса – прэдыкат – аб'ектыў – інструментыў-1**: *Ты што біцца захачеў? Дык можаш галавой аб вугал* (А. Макаёнак).

Назіраюцца выпадкі, калі ў якасці паказчыка семантыкі выступае аб'ект пераўтваральнага ўздзеяння. Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку будзе змяшчаць кампаненты **функтыў – прэдыкат – аб'ектыў**: *Як баяніста яго на сённяшні дзень няма! Трэба ж так – акурат на руцэ* (А. Макаёнак). Структура падобных сказаў, як правіла, аднасастаўная, а таму функтыў выражаны імпліцытна.

Эліптычныя сказы з семантыкай змены сацыяльнага стану могуць рэалізавацца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – спосаб**. Імпліцытны спосаб выражэння агенса прадвызначае перанос функцыі структурна-сэнсавага паказчыка на імпліцытна выражаны кампанент – спосаб: *Пачакаем з перадзелам зямлі. Трохі пачакаем іншых. Каб не наракалі потым, што без іх* (І. Мележ).

Семантыка пераўтваральнага ўздзеяння ў сацыяльнай сферы можа рэалізавацца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб**: *Хіба можна так з чалавекам* (А. Макаёнак); *Вы, калі ласка, без самасуду з імі* (А. Петрашкевіч). Пацыентыў указвае на аб'ект сацыяльных адносін і выступае ў якасці паказчыка семантыкі.

Аб'ект пераўтваральнага ўздзеяння ў сферы сацыяльных адносін можа быць толькі адушаўлёным: *Калі вас выбіралі дэпутаткай, я так радавалася і ўсім хвалілася: гэта вы да станка прывучылі мяне. І зот – вас у Вярхоўны Савет* (А. Макаёнак). Рэалізуюцца падобныя сказы ў аналагічнай мадэлі: **агенс – прэдыкат – пацыентыў – локум**.

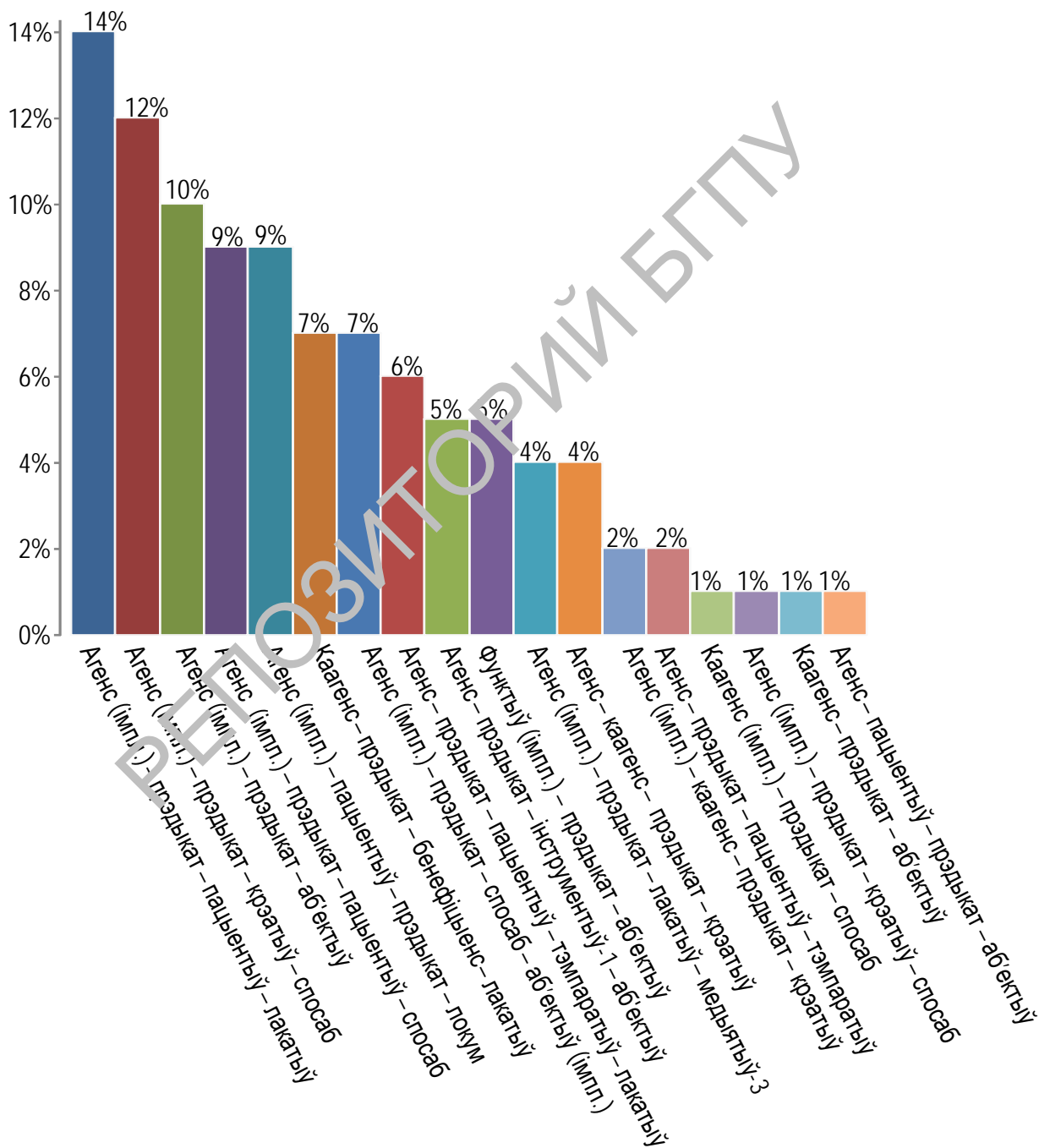
Семантыка ў падобных сказах можа рэалізавацца з дапамогай сірканстантаў з часава-колькасным і лакатыўным значэннем. Эліптычны сказ у гэтым выпадку можа рэалізавацца ў мадэлі: **агенс – прэдыкат – лакатыў – медыятыў-3**: *Карыстаецца правамі і прывілеямі калгаснікаў. А вось з работай... Цяпліцы, нутры... Часцей на рынку, чым на працы. За што ж сена* (А. Дзялендзік). Паказчыкам семантыкі ў падобных сказах выступае лакатыў.

Эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы ўказваюць пераважна на рол заняткаў. Рэалізуюцца падобныя канструкцыі ў мадэлі **агенс – прэдыкат – крэатыў – спосаб**: *Ганебная тактыка раёншчыкаў – любой цаной любое меркапрэемства* (А. Дзялендзік). Паказчыкам семантыкі ў дадзеным выпадку выступае крэатыў, які ўказвае на сацыяльны характар дзеяння.

Зрэдку назіраюцца эліптычныя сказы з семантыкай узаемадзеяння. Неабходна адзначыць, што бездзеяслоўным спосабам выразіць названую семантыку надзвычай складана, таму ў сказе павінен быць кампанент, што ўказвае на аб'ект сумеснага дзеяння. Семантыка ўзаемадзеяння рэалізуецца ў мадэлі **агенс – каагенс – прэдыкат – крэатыў**: *Усё от думаю: кеб Хадоська була, кеб з Канапляначкаю полечку ці кадрыліцу на васямнаццаць кален* (І. Мележ); *Студэнты з выкладчыкамі – агульны праект* («Настаўнік») або ў мадэлі **агенс – пацыентыў – прэдыкат – аб'ектыў**: *Такою скацінку, як у мяне, дзетачкі, я – хоць з кім* (І. Мележ). Паказчыкі семантыкі *полечку ці кадрыліцу* і *скацінку* выразна акрэсліваюць кола дзеясловаў, з якімі могуць спалучацца названыя лексемы. Агенс у падобных сказах часта выражаецца імпліцытна.

Як бачна, эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння шырока выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы (317 адзінак). У іх дзеянне накіравана на аб'ект, які пры гэтым пэўным чынам змяняецца. Актыўнае пераўтваральнае ўздзеянне праяўля-

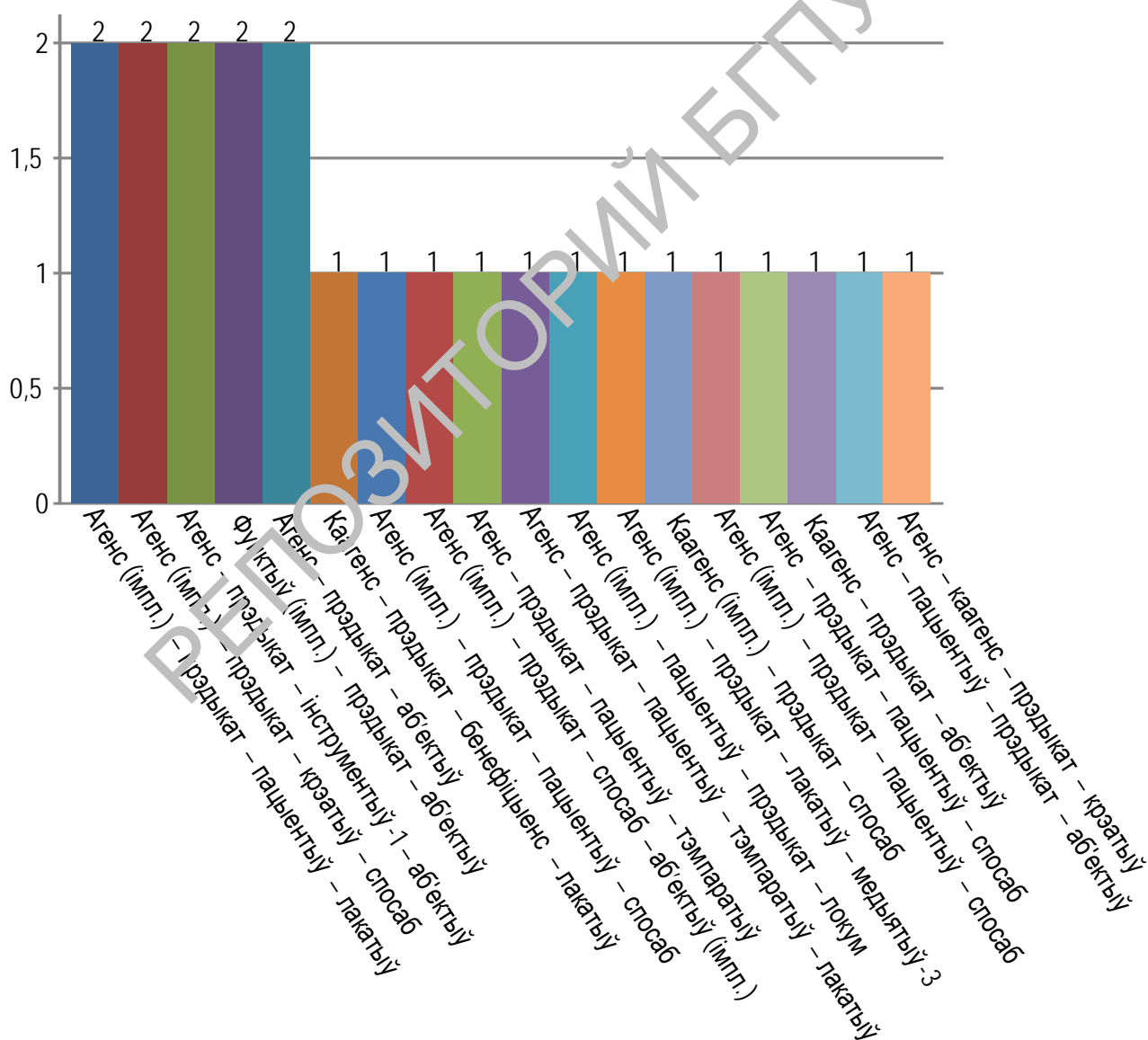
еща ў фізічнай і сацыяльнай сферах і рэалізуецца ў значнай колькасці мадэлей. Да мадэлей з **высокай ступенню частотнасці** (рысунак 3.13) адносяцца: агенс – прэдыкат – пацыентыў – лакатыў (14 %), агенс – прэдыкат – крэатыў – спосаб (10 %), агенс – прэдыкат – аб’ектыў (10 %), агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб (8 %), агенс (каагенса) – прэдыкат – бенефіцыенс – лакатыў (8 %); **сярэдняю ступень частотнасці** маюць мадэлі: агенс – прэдыкат – аб’ектыў – спосаб (6 %), агенс – прэдыкат – пацыентыў – тэмпаратыў (5 %), агенс – прэдыкат – аб’ектыў – інструментыў (5 %), функтыў – прэдыкат – аб’ектыў (5 %),

Рысунак 3.13. – Акцыянальна-аб’ектыўны пераўтваральны тып: частотнасць мадэлей

агенс – прэдыкат – спосаб (5 %), агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб (5 %), агенс – прэдыкат – пацыентыў – локум (5 %), агенс – прэдыкат – лакатыў – медыятыў-3 (5 %), агенс – прэдыкат – крэатыў – спосаб (4 %), **нізкую ступень частотнасці** маюць мадэлі: агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб (2 %), агенс – каагенс – прэдыкат – крэатыў (2 %), агенс – каагенс – прэдыкат – аб’ектыў (2 %). Мадэлі, што змяшчаюць каагенс, рэалізуюць семантыку ўзаемадзеяння.

Да мадэлей з **сярэдняй ступенню прадуктыўнасці** (рысунак 3.14) адносяцца мадэлі: агенс – прэдыкат – пацыентыў – лакатыў (2), агенс – прэдыкат – крэатыў – спосаб (2), агенс – прэдыкат – інструментыў-1 – аб’ектыў (2), функтыў – прэдыкат – аб’ектыў (2), агенс – прэдыкат – аб’ектыў (2) (дадатак Б.3), да **малапрадуктыўных** належаць мадэлі: агенс (каагенс) – прэдыкат – бенефіцыенс – лакатыў (1), агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб (1), агенс – прэдыкат –

Рысунак 3.14. – Акцыянальна-аб’ектны пераўтваральны тып: прадуктыўнасць мадэлей

спосаб – аб’ектыў (1), агенс – прэдыкат – пацыентыў – тэмпаратыў (1), агенс – прэдыкат – пацыентыў – локум (1), агенс – прэдыкат – лакатыў – медыятыў-3 (1), агенс (каагенса) – прэдыкат – спосаб (1), агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб (1), агенс – прэдыкат – пацыентыў – аб’ектыў (1), агенс – каагенса – прэдыкат – крэатыў (1), агенс – прэдыкат – інструментыў – аб’ектыў (1), агенс – каагенса – прэдыкат – аб’ектыў (1) (дадатак А.3).

Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння ў фізічнай сферы (дадатак Г.5) выступаюць пацыентыў (29 %), аб’ектыў (15 %), бенефіцыенс (6 %), інструментыў-1 (нерухомы) (3 %), інструментыў-1 (рухомы) (2 %), у сацыяльнай сферы – локум (7 %), медыятыў-3 (5 %), крэатыў (10 %), спосаб (10 %).

Спосабы выражэння кампанентаў у названых мадэлях самыя розныя. Кампанент з суб’ектным значэннем – агенс – прадстаўлены пераважна займеннікамі, радзей – назоўнікамі ці імпліцытна. Кампаненты з аб’ектным значэннем – пацыентыў, бенефіцыенс, аб’ектыў, інструментыў, крэатыў – назоўнікамі або (радзей) займеннікамі (аб’ектыў зрэдку выражаецца імпліцытна). Кампаненты з акалічнасным значэннем – спосаб, медыятыў-3, локум – назоўнікамі, займеннікамі або прыслоўямі.

3.8 Экзістэнцыяльна-тэмпаральны

Экзістэнцыяльная семантыка ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа рэалізавацца толькі ў мадэлях, што змяшчаюць *тэмпаратыў*. Інакш пропуск дзеяслова будзе спрыяць супадзенню двухсастаўнага і аднасастаўнага намінатыўнага сказаў: *Вакол залатая восень і Восень*. Тэмпаратыў у сказах тыпу *Стрэл на золаку* («Дзеці і мь»); *Хутка дзень Перамогі* («Маяк»); *Праз месяц – выбары ў мясцовыя Саветы* («Матчын дар»); *І сёння – восень* (Кузьма Чорны) дазваляе кваліфікаваць іх як эліптычныя з экзістэнцыяльнай семантыкай, якія рэалізуюцца ў мадэлі *экзіцыенс – прэдыкат – тэмпаратыў*: *І ўночы – зорны шэпт* (З. Дудзюк); *Нібыто ўжэ і зіма* (І. Мележ); *Наперадзе – знакавыя падзеі* (ЛіМ); *Не за гарамі – завірухі выццё* (Р. Барадулін); *На лузе ўначы* (А. Куляшоў).

Выражаюцца тэмпаратывы звычайна назоўнікамі або прыслоўямі: *На зрэзе дня – рамонак белы // І пасівелы васілёк* (Я. Янішчыц); *Цэлымі суткамі ў балоце* (А. Кулакоўскі); *Паўгадзіны – у мокрым лесе* (Янка Брыль); *Але праз веянне начэй у нейкі момант недзялімы – любоў... смуга...* (А. Разанаў); *Колькі гэта працы, колькі гэта клопату ў Веры Засулч! Зранку – у класе* (М. Зарэцкі); *Жыздрыцкія камсамольцы, Хвядос з Бладзікам, ужо тут* (Л. Калюга); *Ён* (Язэп) *зараз у Вінцэся* (А. Якімовіч).